

ӘОЖ 373.013.77.026.091.3(574); МҒТАР 14.25.07

<https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.31>А.Д. ЖУМАГЕЛДИЕВА¹, Ғ.А. АБАЕВА²¹Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінің PhD докторанты

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: 95_akbota@mail.ru

²педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент

Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті

(Қазақстан, Алматы қ.), e-mail: abaeva70@bk.ru

ИНКЛЮЗИВТІ БІЛІМ БЕРУ ОРТАСЫНДА ПЕДАГОГТЕРДІҢ КӘСІБИ ДАЯРЛЫҒЫН ЗЕРТТЕУ

Аңдатпа. Мақалада педагогтің кәсіби даярлық мәселесі жан-жақты талданады. Білім беру саласын дамытуда көптеген өзгерістер енгізілуде. Соның бірі инклюзивті білім беруді жүзеге асыру. Мақалада шет елдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне талдау жасалынып, педагогтердің инклюзивті білім беруде кездесетін мәселелері нақтыланады. Қазіргі қоғам мен нарық сұранысы бойынша жалпы білім беру ұйымдарында инклюзивті білім беру ортасын құру маңыздылығы артауда. Қазіргі заманда ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға білім беруде екі түрлі пікір қалыптасқан. Біріншісі – жалпы мектептегі педагогтер арнайы педагогика, психология және балалардың патологиялық ерекшеліктерін меңгерген болу қажет деп таныса, екіншісі – ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға тек арнайы мамандар көмегі қажет деп қарастырады. Және бұл пікірлер көптеген қарама-қайшылықтарды туғызады. Инклюзивті ортасын ұйымдастыруға кәсіби даярлықтары бойынша бірнеше авторлардың көрсеткіштері мен ерекшеліктері беріледі. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен жұмыс барысында педагогтерде кездесетін кедергілер нақтыланады. Авторлардың таңдаған объектісі бойынша педагогтердің инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлықтарының деңгейлерін тексереді. Нәтижесінде инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлығына қажетті құзыреттіліктер анықталады. Педагогтердің кәсіби даярлықтарын қалыптастыруда құзыреттіліктерді анықтау және оның жолдарын білу үлкен нәтижеге алып келеді.

Кілт сөздер: кәсіби даярлық, инклюзивті білім беру, ерекше қажеттілігі бар балалар, жалпы білім беру ұйымы, инклюзивті орта.

A.D. Zhumageldiyeva¹, G.A. Abaeva²¹PhD Doctoral Student of Abai Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: 95_akbota@mail.ru

²Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor

Abai Kazakh National Pedagogical University

(Kazakhstan, Almaty), e-mail: abaeva70@bk.ru

*Бізге дұрыс сілтеме жасаңыз:

Жумагелдиева А.Д., Абаева Ғ.А. Инклюзивті білім беру ортасында педагогтердің кәсіби даярлығын зерттеу // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2023. – №1 (127). – Б. 379–391. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.31>

*Cite us correctly:

Jumageldiyeva A.D., Abaeva G.A. Inkluzivti bilim беру ortasynda pedagogterdin kasibi daiarlygyn zertteu [Research of Professional Readiness of Teachers in an Inclusive Educational Environment] // Iasau universitetinin habarshysy. – 2023. – №1 (127). – B. 379–391. <https://doi.org/10.47526/2023-1/2664-0686.31>

Research of Professional Readiness of Teachers in an Inclusive Educational Environment

Abstract. The article analyzes in detail the problem of teacher training. There are many changes in the development of education. One of them is the implementation of inclusive education. The analysis of the research of foreign and domestic scientists will be carried out, the problems faced by teachers in inclusive education will be clarified. The importance of creating an inclusive educational environment in general education organizations is increasing at the request of modern society and the market. In the modern world, there are two different opinions in the education of people with special educational needs. The first is when teachers of a secondary school consider it necessary to master special pedagogy, psychology and psychological characteristics of children, the second is when people with special educational needs need the help of only special specialists. And these opinions cause many contradictions. The indicators and features of several authors on professional training for the organization of an inclusive environment are given. The barriers faced by teachers in the process of working with children with special educational needs are specified. Checks the level of professional training of teachers for an inclusive educational environment for the object chosen by the authors. As a result, the competencies necessary for the professional training of a teacher for an inclusive educational environment are determined. Identification of competencies and knowledge of the ways of their formation in the formation of professional training of teachers leads to great results.

Keywords: vocational training, inclusive education, children with special needs, general organization of education, inclusive environment.

А.Д. Жумагелдиева¹, Г.А. Абаева²

¹*PhD докторант Казахского национального педагогического университета имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: 95_akbota@mail.ru*

²*кандидат педагогических наук, доцент
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
(Казахстан, г. Алматы), e-mail: abaeva70@bk.ru*

Исследование профессиональной готовности педагогов в инклюзивной образовательной среде

Аннотация. В статье подробно анализируется проблема профессиональной подготовки педагога. В развитие сферы образования много изменений. Одним из них является реализация инклюзивного образования. В статье проводится анализ исследований зарубежных и отечественных ученых, уточняются проблемы, с которыми сталкиваются педагоги в инклюзивном образовании. Возрастает значение создания инклюзивной образовательной среды в общеобразовательных организациях по запросам современного общества и рынка. В современном мире в образовании людей с особыми образовательными потребностями сложилось два разных мнения. Первый – когда считают, что педагогам общеобразовательной школы необходимо овладеть специальной педагогикой, психологией и патологическими особенностями детей, второй – когда люди с особыми образовательными потребностями нуждаются в помощи только специальных специалистов. И эти мнения вызывают много противоречий. Для организации инклюзивной среды даны показатели и особенности нескольких авторов по профессиональной подготовке. Конкретизируются барьеры, с которыми сталкиваются педагоги в процессе работы с детьми с особыми образовательными потребностями. Проверяется уровень профессиональной подготовки педагогов к инклюзивной образовательной среде по выбранному авторами объекту. В результате определяются компетенции, необходимые для профессиональной подготовки педагога к инклюзивной образовательной среде. Выявление компетенций и знание путей их

формирования в формировании профессиональной подготовки педагогов приводит к большому результату.

Ключевые слова: профессиональная подготовка, инклюзивное образование, дети с особыми потребностями, общая организация образования, инклюзивная среда.

Кіріспе

Қазақстанда білім беру саласы даму үстінде, білім мен ғылымға қатысты мемлекеттік негізгі құжаттарда өзгерістер мен толықтырулар орын алуда. Осы өзгерістер мен толықтырулардың қатарындағы өзекті мәселе – инклюзивті білім беруді жүзеге асыру. Бұрынғы Білім және ғылым министрі Асхат Аймағамбетовтің 2021 жылы Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің отырысында «Ерекше қажеттілігі бар балаларға білім беру, инклюзивті білім беру саласының маңызы өте зор... Ерекше қажеттілігі бар балаларға білім беру әдістемесі, мұндай балалармен жұмыс жүргізудегі мұғалімдердің даярлығы, бағалау жүйесі керектігін түсіндік» [1] дей келе ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға деген көзқарастардың дамып жатқанын атап өтті.

Қазіргі заманда ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға білім беруде екі түрлі пікір қалыптасқан. Біріншісі – жалпы мектептегі педагогтар арнайы педагогика, психология және балалардың психологиялық ерекшеліктерін меңгерген болу қажет десе, екіншісі – ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға тек арнайы мамандар көмегі қажет деп қарастырады. Және бұл пікірлер көптеген қарама-қайшылықтарды туғызады.

Жалпы білім беру ұйымдарындағы педагогтар оқу процесіндегі қатысушылардың әрқайсысы маңызды және әртүрлі екенін түсіну қажет, ұжымда жұмыс жасай білу, ата-аналармен жақсы қатынаста болу, үнемі кәсіби дамуы қажет деп санаймыз. Жалпы мектептерде инклюзивті білім беру ортасын құру мектеп ұжымына тікелей қатысты, әсіресе педагогтің кәсіби даярлығы жеткілікті дәрежеде болуы шарт. Осыған орай, ғылыми мақаланың мақсаты – жалпы білім беру ұйымдарындағы педагогтердің инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлықтарын түсіну бойынша зерттеу.

Зерттеу әдістері

Аталған мәселе бойынша сапалы зерттеулер жүргізіліп келеді, бірақ қазіргі таңда педагогтардың даярлық деңгейлері және өзіндік мотивтері өзгеріске ұшырап отыр. Әрбір адам маман ретінде өзін-өзі жетілдіру, заман талаптарына сай іс-әрекеттерін өзгертуге тиісті. Ол өзгерістерді жүзеге асыру үшін жан-жақты зерттеу қажеттілігі туады.

Қойылған мақсатқа байланысты авторлар негізгі 3 міндет қояды: 1) жалпы білім беру ұйымдарында педагогтердің инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлықтары бойынша шет елдік және отандық ғалымдардың зерттеулеріне талдау жасау; 2) Жалпы білім беру ұйымдарында педагогтердің инклюзивті білім беру ортасына даярлықтарын тексеру; 3) Алынған нәтиже бойынша инклюзивті білім беру ортасына педагогтың кәсіби даярлық деңгейін анықтап, көрсеткіштерін нақтылау.

Зерттеу барысында қойылған міндеттер бойынша төмендегі әдіс-тәсілдерді қолданамыз: зерттеу тақырыбына бойынша әдебиеттерге шолу жасау, бақылау, мектептің педагогтерінен авторлар ұсынған сауалнама, сауалнама нәтижесі бойынша ұсыныстар беру.

Кәсіби даярлық мәселесі көптеген ғалымдардың (Д.Н. Унадзе, В.А. Сластенин, Ж.Б. Байсеитов, Н.Д. Хмель және т.б.) зерттеу нысаны болып келеді, соның ішінде инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлығы бойынша неше түрлі ой-пікірлер қалыптасқан. Жоғарыда айтқандай, қазіргі педагог міндеттері өте көп, әрі жыл сайын өзгерістер енуде. Инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлықтың нақты көрсеткіштерін анықтап, жан-жақты зерттеу теориялық маңыздылығы болса, берілген ұсыныстарды практикада инклюзивті білім беру ортасын ұйымдастыруда қолдана алады.

Талдау

Қазіргі зерттеулерді шолу арқылы ерекше білім беру қажеттілігі бар адамдарға инклюзивті орта ұйымдастыру, қалыптастыру туралы көптеген пікірлерді көре аламыз. Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды жалпы білім беру ұйымдарында оқытуды жүзеге асыру бойынша зерттеулерде аз емес (С.В. Алёхина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова, Г.Б. Жукенова, Д.М. Кожаметова). Сол зерттеулердің басты мәселесі педагогтердің кәсіби даярлықтары әлі де болса жеткілікті дәрежеде еместігі болып отыр. Кәсіби даярлықтарын жіті зерттеп, оны қалыптастыру әдіс-тәсілдерін анықтау өте маңызды екенін түсінеміз.

Ғылыми зерттеулерде «кәсіби даярлық» түсінігі жан-жақты зерттелген, барлық сала бойынша маңыздылығы өте зор. Кәсіби тұрғыдан шындалған маман ғана қоғам мен нарық саласында сұранысқа ие болады. Қазіргі заман талабы бойынша кәсіби даярлау өзектілігі артып, мемлекеттің білім беру тапсырмасы болып отыр [2].

Педагогикалық іс-әрекеттің бірқатар әлеуметтік іс-әрекеттерге жататындығы айқын, өйткені оның негізгі субъектілері жеке тұлғалар болып табылады, осыған байланысты педагогтың кәсіби даярлығы өзгермелі процесс ретінде қарастырамыз. Өзгерістерді қоғам мен еңбек нарығы орнататыны белгілі. Тұлғаның белгілі бір іс-әрекет түріне даярлығы өте күрделі ауқымды процесс.

Даярлық түсінігі Д.Н. Унадзе [3] концепциясы бойынша белгілі бір бағытта әрекет етуге дайын және қазіргі уақытта адам әсер ететін қажеттілік пен ортаның өзара әрекеттесуі негізінде пайда болады деп тұжырымдады. Автор бұл құбылыс субъектінің тұтас күйі екенін, оның негізінде белгілі бір мінез-құлық пен бағыттың қызметі пайда болатындығын ерекше атап өтті.

Қазақстандық ғалым Ж.Б. Байсеитовтың [4] пайымдауынша, даярлық бір жағынан белгілі бір субъектке деген қарым-қатынасының сипаты, екінші жағынан ол туралы білім ішкі жағдайды алу үшін арнайы жұмыстың қажеттілігін көрсетеді, өйткені ол тек тәжірибе негізінде дамиды. Ол екі жағдайда да іс-әрекетке даярлықты қалыптастыруда тәжірибенің маңызы зор.

Педагогикалық көзқарастар бойынша кәсіби даярлық теориялық білім және оны практикаға қолдана алу, әдістемелік білігінің болуы және кәсіби дағдылар болуы міндетті, ішкі мотивтері мен жеке қалаулауларын да ұмытпауымыз қажет.

В.А. Сластенин [5] «кәсіби қызметке даярлық» ұғымын қарастыра отырып, оған мұғалімнің жеке басының моральдық-психологиялық аспектілерінің қасиеттерін, оның ақыл-ой және педагогикалық қабілеттерін, әлеуметтік және психологиялық қабілеттердің кешенін, әлеуметтік және психологиялық-педагогикалық білім мен кәсіби қызметте қажет бағдарламалық әдістемелік дағдыларды қамтиды. Айта кету керек, егер бұрын қарастырылған анықтамаларда дайындық тұжырымдамасына тек жеке қасиеттер кірсе, онда В.А.Сластенин берген анықтама мұғалімнің жеке және кәсіби қасиеттерін синтездеумен ерекшеленеді.

Қазақстандық педагогиканың өкілі Н.Д. Хмельдің [6] пікірінше, педагогикалық қызметке «даярлық» – бұл арнайы оқытудың және өз қызметінің тәжірибесінің ықпалымен қалыптасатын, өзінің жағдайы бойынша педагог тұлғасының кәсіби маңызды қасиеттерін, сондай-ақ белгілі бір білім мен іскерлікті қамтитын бірқатар элементтерден тұратын күрделі білім.

Соңғы жасалған сапалы зерттеу барысы бойынша педагогтің кәсіби даярлық барысында психологиялық даярлықтың маңыздылығын айқын көрсетті. Психологиялық дайындық күрделі, көп компонентті құрылым болып табылады, оның жеке компоненттерін бағалайтын өлшеуге психодиагностикалық әдістер қажет – жеке қасиеттерін, негізгі психологиялық қажеттіліктері мен қанағаттануы. Жан-жақты зерттеу мақсатында авторлар әдістерді мұқият таңдалып, математикалық әдістер арқылы нақтылы нәтижелерді көрсете білді. Авторлардың қорытындысы бойынша, психологиялық даярлық педагог үшін өте

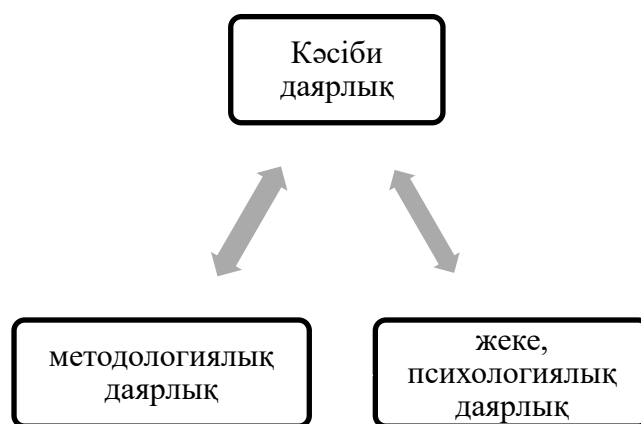
маңызды оны анықтаудың дайын әдістемесін ұсынды. Психологиялық даярлығын зерттеу арқылы алдағы жұмыс барысын жүзеге асыруға үлкен септігін тигізеді деп тұжырымдады [7].

Авторлардың пікірінше [8], педагогтың кәсіби іс-әрекетінде «кәсіптік ұтқырлық» мәселесі өте маңызды деп түсінеді. Кәсіптік ұтқырлықты қалыптастыру маманның өзін-өзі жетілдіруге, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі өзгертуге деген қажеттіліктері артып және қанағаттандырады, нарық сұранысына жауап бере алады деп түсіндіреді. Б.Ж. Айдаров, Ю.Н.К амалов зерттеулерінің нәтижесі бойынша, «кәсіптік ұтқырлықтың» құрылымын жасады.

Кәсіптік ұтқырлық құрылымы оның негізгі элементтері бірлігімен ұсынылған:

- адам даумының ішкі тетіктерінде түйінді, жалпы кәсіптік құзиреттіліктердің қалыптастырылуы арқылы қамтамасыз етілетін жекетұлғаның қасиеті;
- адамның мамандығында және өмірінде өзін-өзі іске асыруы нәтиже болып шығатын оқиғалармен анықталған (детерминирленген) өзгермелі ортадағы адамның әрекеті;
- адамның өзін өзі және оны қоршаған кәсіптік және өмірлік ортасында өзгерту процесі;
- адам өзі-өзін және оны қоршаған кәсіптік және өмірлік ортасында тұлғаның қайта өзгеру процесі;
- кәсіптік ұтқырлықтың түрлері: тік және көлденең;
- кәсіптік ұтқырлықтың сипаттамалары: объективтік, субъективтік және мінезтанушылық [8]

«Кәсіби даярлық» ұғымын талдай келе көптеген педагог-ғалымдардың пікірлері бір жерден шықпаса да әрқайсысының пайымдаулары зерттеліп дәлелденген. Педагогикада кәсіби даярлық бойынша ғалымдарды екі тарапқа бөліп қарастыруымызға болады, кәсіби дағдылар мен белгілі бір білім саласын жетік меңгеруі деп қарастыратындар (И.С. Архангельский, Н.Н. Хан, А.Г. Асмолов, Е.В. Бондаревская, В.В. Серикова және т.б.) мен жеке тұлға қасиеттері, психологиялық даярлықтарының маңызды екенін жақтаушылар (В.А. Слостенин, Б.А. Вяткин, Г.Б. Дикопольская, Н.Д. Хмель және т.б.) арасындағы бөліністерді (1-сурет) көре аламыз. Кәсіби даярлықта тұлғаның белгілі бір кәсіп бойынша әдіс-тәсілдерін меңгеру және жеке психологиялық даярлығы жоғары болған кезде толыққанды маман болады деген тұжырымға келді.

1-сурет – Кәсіби даярлық ұғымын түсініктері бойынша топтастыру

Бүгінгі күнгі педагогтердің мойнына жүктелген міндеттер өте көп. Педагогтер өз пәнін жақсы білуі, оқытудың заманауи әдістерін меңгеруі, оқытуда сараланған тәсілді қолдануы, әртүрлі ұлт балалары мен әртүрлі білім беру қажеттіліктері мен қабілеттері бар оқушылар оқитын сыныптарда сабақ бере білуі тиіс. Олар сондай-ақ ерекше қажеттілігі бар

балалар бар сыныптарда жұмыс істей білу, оқушылардың әлеуметтік эмоционалды құзыреттіліктерін дамыту, цифрлық технологияларды пайдалану, оқушылардың білімі мен дағдыларын бағалаудың тиімді әдістерін меңгеру, әріптестерімен үнемі қарым-қатынас жасау керек [9]. Осы айтылғандардың ішінде бізге маңыздысы инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлық мәселесі.

Педагогтің мектептегі жұмысының алғашқы жылдарында ол үшін уақытылы жан-жақты кәсіби қолдау өте маңызды. Жоғары оқу орны немесе кәсіптік колледж болашақ педагогті қандай сапалы және тиімді бағдарламалар бойынша оқытса да, ол жас маманды кәсіби қызметтің барлық аспектілеріне дайындай алмайды [10]. Педагогты оқыту ешқандай жағдайда университетте немесе колледжде педагогикалық білім алумен аяқталмайды. Педагог мектепте өз міндеттерін орындай бастағанда, оның оқуы енді басталады [11]. Шынында да болашақ маман ретінде кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыру оқу ордасында орын алғанымен, оны шыңдау өз тәжірибеңде өткергенде ғана орнығады. Болашақ педагог өз кәсіби іс-әрекетін бастағанан бастап, әрбір қиыншылықтары мен кедергілері алдағы кәсіби шыңдалуына жол деп түсінеміз. Әрі қоғам талаптары бір орында тұрмайды, жыл өте өзгеріске ұшырап күрделене түседі. Әр маман үшін кәсіби шыңдалу, кәсіби шебері болу өте маңызды.

Экономикалық ынтымақтастық және даму ұйымы (әрі қарай ОЕСР) жүргізетін TALIS халықаралық зерттеуі педагогтің кәсіби дамуын «мұғалім ретінде адамның дағдыларын, білімін, тәжірибесін және басқа да сипаттамаларын дамытатын» қызмет ретінде айқындайды. Қазақстандық педагогтердің кәсіби даярлық дәрежесін анықтау мақсатында TALIS-2018 зерттеуі 6 мың қазақстандық педагогтерден сауалнама алынып, Ресейлік 4 мың педагогтермен әртүрлі компоненттері бойынша салыстырмалы анализ жүргізген.

Е.В. Чернобай, Д.Н. Ташибаева [12] TALIS-2018 халықаралық зерттеулерінің нәтижелері негізінде Қазақстан мен Ресей педагогтердің кәсіби даму жүйесіне салыстырмалы талдау жасалған. Талдау барысында әр елдің педагог даярлауда ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтады. Педагогтің кәсіби іс-әрекеті барысында кездесетін біршама кемшіліктерді анықтап, кәсіби даму дәрежелері теңдей екенін көрсетті. Педагогтердің кәсіби даму мазмұнын күшейту, әсіресе ерекше қажеттілігі бар балалармен жұмыс жүргізу дағдыларын игеру басты назарға алу қажет деп қорытындылады. Авторлардың көзқарастарымен келісе отырып, жалпы білім беру ұйымдарындағы педагогтің инклюзивті білім беру ортасында жұмыс жүргізе алу құзыреттілігі маңызды деп санаймыз.

Инклюзивті білім беру жағдайында педагогтердің жұмысқа дайындығын С.В. Алёхина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова [13] екі негізгі көрсеткіш арқылы қарастырады: кәсіби дайындық және психологиялық дайындық. Кәсіби дайындық құрылымы келесідей:

- ақпараттық дайындық;
- педагогикалық технологияларды меңгеру;
- психология және түзету педагогикасының негіздерін білу;
- балалардың жеке ерекшеліктерін білу;
- мұғалімдердің сабақты модельдеуге және оқу процесінде өзгермелілікті қолдануға дайындығы;

- мүмкіндігі шектеулі балалардың жеке ерекшеліктерін білу;
- кәсіби өзара іс-қимыл мен оқытуға дайындық.

Психологиялық дайындық құрылымы:

- дамудың әртүрлі бұзылулары бар балаларды эмоционалды қабылдау (қабылдау-қабылдамау)
- әртүрлі бұзылулары бар балаларды сабақта іс-әрекетке қосуға дайын болу (қосу-оқшаулау)
- өзінің педагогикалық қызметіне қанағаттану.

Авторлар түзету педагогикасы, арнайы және педагогикалық психология саласындағы мамандар тарапынан инклюзивті процеске қатысатын жалпы білім беру педагогтерін кешенді қолдау жүйесін дамыту мәселелеріне ерекше назар аударды.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды жалпы білім беру ұйымдарында қосып оқытудың психологиялық-педагогикалық және ұйымдастырушылық шарттар бойынша Г.Б. Жукенова, Д.М. Кожаметова [14] зерттеулері бойынша жылпы білім беру ұйымдарында инклюзивті білім беруді енгізуге бірқатар мәселелерді анықтады, олар: барлық балалар мен ата-аналар ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды қабылдауға дайын еместігі, педагогтердің құзыреттілігі жеткілікті дәрежеде емес және материалдық-техникалық базаның әлсіздігі деп пайымдады. Сонымен қатар, қолда бар дидактикалық құралдар оқуда қиындықтарға тап болған оқушылардың барлық қажеттіліктерін қанағаттандыра алмайды, оларға көмекші оқу материалдары қажет, бейімделген оқулықтар, сондай-ақ оқушыға бағдарламаны меңгеруге ықпал ететін қосымша құралдардың болуы керектігін алға тартады.

Әдебиеттерге талдау жасау арқылы педагогтің кәсіби даярлығы бір орында тұрақты процесс емес, сол себепті де әр ғалымның пікірлері сантүрлі, десе де педагогті кәсіби қызметінде өзгерістерге даярлау белгілі бір әдістер мен іс-шаралар арқылы жүзеге асыра аламыз. Одан алдын педагогтердің кәсіби даярлықтарын жан-жақты зерттеп, нәтижесінде нақты кедергілерді анықтау қажет болады. Инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлығының деңгейін тексеруде сауалнама әдісі таңдалды. Сауалнаманың артықшылығы респонденттердің ой-пікірлерін аз уақытта әрі нақты көрсеткіш алады, кемшіліктері шынайылығы респонденттің пікіріне қатынасына тең.

Сауалнама мақсаты - педагогикалық қызметті инклюзивті білім беру ортасында тиімді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін негізгі құзыреттіліктерінің қалыптасу деңгейін анықтау. Зерттеу нысаны ретінде Шымкент қаласындағы 2 жалпы білім беру ұйымы алынды. Респонденттердің жалпы саны – 93.

Нәтижелер

Сауалнамаға қатысқан респонденттерден мәлімет алынып, талдау жасалынды. Нәтижесін айқындау үшін қойылған негізгі сұрақтарға жауаптарын көрсетілді. Авторлар жалпы мектептің педагогтердің кәсіби даярлықтарының деңгейін тексеру арқылы инклюзивті білім беру ортасына даярлықтарын анық көре алды.

1-сұрақ: Сіз қайда және кім болып жұмыс жасайсыз?

Бұл сұрақ арқылы респонденттердің жалпы білім беру ұйымының қай түрінде қызмет жасайтынын анықтаймыз. Жалпы білім беретін мектеп пен лицей айырмашылығы, лицейде балалардың бейімділігі мен қабілеттеріне сәйкес тереңдете оқытады (жаратылыстану-математика бағыттары), жалпы орта мектепте оқу бағдарламасын іске асыратын оқу орны [2].

Жауаптары:

А. Асқаров атындағы мектеп-лицей педагогтары – 50 (53%).

А. Назарбекова атындағы жалпы мектеп педагогтары – 43(47%).

2-сұрақ: Сіз өзіңіздің кәсіби біліктілігіңіздің деңгейіне қаншалықты қанағаттанасыз?

Осы сұрақ арқылы респонденттің өз-өзіне баға беруі және кәсіби дамуына қажеттілігін анықтай аламыз.

Жауаптары:

- толық қанағаттандырады – 39%;
- қанағаттандырады, толық емес – 43%;
- жеткілікті дәрежеде қанағаттандырмайды – 15%;
- қанағаттандырмайды – 2%.

Респонденттердің жауаптары бойынша кәсіби біліктіліктерінің орта деңгейде екенін көре аламыз. Алайда мемлекет тарапынан біліктілікті арттыру бойынша көптеген курстар

ұйымдастырылуда әрі міндеттеледі, орта деңгейде бағалау себептері уақыт жетіспеушілігі, үлкен жауапкершіліктері бар екенін алға тартты. Педагогтер кәсіби шыңдалғанда ғана мектепте сапалы білім орын алады деп тұжырымдаймыз.

3-сұрақ. Кәсіби даярлық деңгейіңізді бағалаңыз?

Бұл сұрақ бойынша кәсіби даярлыққа қойылған көрсеткіштерге баға беру арқылы толық мәлімет аламыз. Педагогтің кәсіби даярлығына авторлардың белгілеген, керек деп санаған көрсеткіштері берілген. Респонденттердің кәсіби даярлықтары әр көрсеткіш бойынша әртүрлі баға берді. Нәтижесінде (1-кесте) респонденттердің кәсіби даярлықтары жеткілікті дәрежеде еместігі байқалды. Кәсіби көрсеткіш ретінде мұғалімдердің кәсіби білімі, іскерлік дәрежесі, жалпы мәдениет деңгейі, жеке-кәсіби қабілеттерінің қалыптасуы және өзін-өзі дамытуы таңдап алынды. Осы берілген көрсеткіштер мұғалімнің кәсіби даярлықтарының нақты дәрежесін анықтауға болады деп түсінеміз.

1-кесте – Жалпы мектеп педагогтерінің кәсіби даярлық деңгейлерінің көрсеткіштері

№	Кәсіби даярлық көрсеткіштері	Төмен	Орта	Жоғары	Жалпы
1	Кәсіби білім	10	56	27	93
2	Кәсіби іскерліктер	5	80	5	93
3	Жалпы мәдениет деңгейі	2	50	41	93
4	Жеке-кәсіби қабілеттерінің қалыптасуы (эмпатия, талапшы, адалдық және т.б.)	15	73	5	93
5	Кәсіби өзін-өзі дамыту	20	40	33	93
	Жалпы	52 (11%)	299 (65%)	111 (24%)	462

4-сұрақ: Жалпы білім беру қажеттілігі бойынша жұмыс жасау кезінде қандай мақсаттар мен міндеттерді шешесіз? Осы сұрақ бойынша респонденттердің оқу процесін ұйымдастыруда мынадай мақсатқа көңіл бөледі:

- баланың қызығушылықтарын арттыру – 12%;
- жеке ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі бойынша – 18%;
- бекітілген стандартқа байланысты құру – 42%;
- баланың ерекше қажеттіліктерін қанағаттандыру – 8%;

- балалардың оқу жетістіктеріне байланысты – 20%. Осындай жауаптарды алдық. Яғни педагогтер оқу процесін ұйымдастыру кезінде белгіленген стандартқа көп көңіл бөлінеді. Баланың жеке қажеттіліктерін ескеру бойынша аз ғана респонденттердің бөлігі қолданатынын белгіледі.

5-сұрақ: «Инклюзивті білім беру» ұғымының мәнін қалай түсінесіз?

Жауаптар:

- мүмкіндігі шектеулі балаларды қалыпты балалармен бірге оқыту – 32%;
- ерекше қажеттілігі бар балалардың қажеттіліктерін қанағаттандыру – 15%;
- физикалық ауытқуы бар балаларды оңалту және әлеуметтендіру – 20%;
- балаға сапалы білім беру қолжетімділігі – 9%;
- арнайы мамандардың негізгі қызметі – 24%.

6-сұрақ: Инклюзивті білім беру ортасын ұйымдастыруда біліктеріңізді бағалаңыз?

Инклюзивті білім беру ортасына педагогтердің кәсіби даярлықтарының деңгейлерін анықтауда, нақты көрсеткіштер арқылы бағаланды, нәтижесінде педагогтердің даярлықтары төмен деңгейінде – 20%, орта – 52%, жоғары – 28% деген көрсеткішті анықтадық. 2-кестеде берілгені бойынша жалпы білім беру ұйымында ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар

қабылдануда, алайда оған педагогтердің кәсіби даярлықтары толық емес және кейбір қайшылықтарды байқадық.

2-кесте – Инклюзивті білім беру ортасын құруда педагогтердің біліктілік дәрежелері

№	Инклюзивті білім беру ортасына кәсіби даярлық көрсеткіштері	Төмен	Орта	Жоғары	Жалпы
1	2	3	4	5	6
1	Инклюзивті білім беру бойынша білім	9	52	32	93
2	Инклюзивті мәдениет	2	51	40	93
3	Инклюзивті білім беру практикасы	25	40	28	93
4	Инклюзивті білім беру ортасына жеке-кәсіби қабілеттерінің қалыптасуы (эмпатия, талапшыл, адалдық және т.б.)	22	56	15	93
5	Ерекше қажеттілігі бар баланы бағалау	35	41	17	93
	Жалпы	93 (20%)	240 (52%)	132 (28%)	465

«Инклюзивті білім беру» ұғымын толық түсінбеудің кесірінен, ұғым туралы ақпараттардың дамымауы әсерінен педагогтердің түсінігі бойынша мүмкіндігі шектеулі балалар мен ерекше білім беру қажеттілігі бар балалармен теңестіріп, белгілі бір стереотиптік бейне қалыптасып қалғандығы айқын көрінеді. Сауалнама қатысқан педагогтердің кәсіби даярлықтарын зерттеу нәтижесінде, әлі де болса белгілі бір құзыреттіліктерін жетілдіруді қажет етеді деген қорытындыға келеміз.

Қорытынды

Кәсіби құзыреттілік маман даярлау сапасының, еңбек қызметі тиімділігі әлеуетінің сипаттамасы ретінде қарастырылады. Кәсіби даярлық белгілі бір іс-әрекеттерді жүзеге асыруға деген білімі мен іскерлігі деп түсінеміз. Педагогикада кәсіби даярлық ұғымы өте маңызды, көптеген ғалымдардың зерттеу нысаны болды. Соның ішінде инклюзивті білім беру ортасына педагогтерді кәсіби даярлау бойынша зерттеген ғалымдар да аз емес (С.В. Алёхина, М.Н. Алексеева, Е.Л. Агафонова, Е.А. Лапп, С.Г. Ярикова және т.б.).

Зерттеу нәтижесінде кездесетін негізгі қайшылықтарды айтар болсақ, біріншіден, ерекше білім беруді қажет ететін балалар мен мүмкіндігі шектеулі балалардың деңгейімен теңесетінін байқадық. Алайда бұл қате түсінік, өйткені ерекше білім беру қажеттілігі бар балалар өте ауқымды ұғым, оның бір категориясына мүмкіндігі шектеулі балалар кіреді. Түсініктерді нақтылайтын Ерекше білім беру қажеттіліктерін бағалау қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылы бұйрығы бекітілді [15]. Ерекше білім беруге қажеттіліктерді бағалау тәртібі ерекше білім беруге қажеттіліктері бар балалардың екі тобын айқындайтын оқу қиындықтарының себептеріне байланысты жүзеге асырылады. Оқу қиындықтарының себептеріне байланысты бірінші топты әртүрлі психикалық функциялардың (ақыл-ой әрекеті, қабылдау, зейін, есте сақтау) жеткіліксіздігінен мектептегі белгілі бір дағдыларды меңгеруде қиындықтары бар балалар, сондай-ақ даму мүмкіндігі шектеулі балаларды жатқызамыз. Екінші топқа ақыл-ой және физикалық дамуы бұзылмаған балалар кіреді, олардың ерекше білім беру қажеттіліктері олардың білім беру процесіне енуіне кедергі келтіретін әлеуметтік-психологиялық және басқа факторлармен анықталады:

1) әлеуметтік осал топтағы отбасыларда тәрбиеленетін, микроәлеуметтік және педагогикалық қараусыз қалған балалар;

2) жергілікті қоғамға бейімделуде қиындықтарға тап болған балалар (босқындар, мигранттар, қандастар);

3) мүгедектігі бар балалар.

Осы бұйрық бойынша ерекше қажеттілігі бар балалар ұғымының мазмұны толық түрде сипатталды.

Екіншіден, педагогтердің кәсіби даярлықтары инклюзивті білім беру ортасын ұйымдастыруда қиындықтарға кездеседі. Баланың қажеттілігін анықтап, оларды жүзеге асыруда жеткілікті деңгейде іскерліктері анықталмады. Әрбір мектеп педагогінің баланың оқу процесінде қолайлы кедергісіз орта құруда құзыреттілігі болу қажет. Баланың қажеттілігін бағалап, арнайы маманның қажеттілігі деңгейін білуі керек.

Үшіншіден, білім беру қажеттіліктерін жүзеге асыратын әдіс-тәсілдерді жетік меңгерген дұрыс. Педагогикалық білімдерін практикада қолдана алу басты міндеттердің бірі екенін ұмытпаған жөн.

Зерттеу нәтижесі 3-кестеде көрсетілді, талдау барысында инклюзивті білім беру ортасына педагогтің кәсіби даярлығына қажет деп танылған бірнеше құзыреттіліктерді ұсынамыз:

1. Әлеуметтік-психологиялық құзыреттілік;
2. Қоғам мен ғылымның өзгерістеріне бейімделу;
3. Инклюзивті ортаны ұйымдастыра білу;
4. Заманауи педагогикалық технологияларды меңгеру және оларды кәсіби қызметте қолдану;
5. Жеке қасиеттер саласындағы құзыреттілік.

3-кесте – Инклюзивті білім беру ортасына педагогтың кәсіби даярлығына қажетті құзыреттіліктер

№	Құзыреттіліктер Компоненттер	Әлеуметтік-психологиялық	Қоғам мен ғылымның өзгерістеріне бейімделу	Инклюзивті ортаны ұйымдастыра білу	Заманауи педагогикалық технологияларды меңгеру және оларды кәсіби қызметте қолдану	Жеке қасиеттер саласындағы құзыреттілік
1	2	3	4	5	6	7
1	Мотивациялық бағдарлы компонент (дайындық кезеңі, мақсат қою, мотивтерді түсіну)	Балаларға объективті қарым-қатынас, оқу процесіне психологиялық дайындық, мақсат қою	Қоғам талаптарын ескеру, ғылымдағы жаңалыққа икемделу, ізденіс	Ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға сапалы білім беру мотиві	Заманауи педагогикалық әдіс-тәсілдерді дұрыс тандау, артықшылығы мен кемшілігін білу	Жеке қасиеттерін дамыту мотивтері
2	Операциялық-техникалық (орындаушылық кезең, тәсілдер мен құралдарын таңдау)	Мәселені анықтау, шешу жолдарын іздестіру	Қоғам мен ғылымдағы өзгерістерді ескеріп, оқу процесін, әдіс-тәсілдерді ұйымдастыру	Ерекше білім беру қажеттіліктерін анықтау, бағалау (арнайы маманның қажеттілік деңгейі), тиімді әдіс-тәсілдерді қолдану, инклюзивті ортаны ұйымдастыру	Педагогикалық процесте таңдалған әдіс-тәсілдер мен құралдарды жүзеге асыру	Жеке қабілеттері мен қасиеттерін анықтап, өзін-өзі дамыту әдіс-тәсілдерді қолдану

3-кестенің жалғасы

1	2	3	4	5	6	7
3	Бақылау-бағалау (барысы мен нәтижелерін өзіндік талдау кезеңі)	Баланың әртүрлілігін түсіну, маңызды екенін көрсету	Қоғамның талабына сай келу	Білім алушыларға сапалы білім беру дәрежін бағалау (жетістіктері)	Әдіс-тәсілдің тиімділігін бағалау, ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларға әсерін тексеру	Жеке қасиеттерін кәсіби іс-әрекетте бақылау, бағалау

Қорытындылай келе, жүргізілген зерттеуіміздің нәтижесінде педагогтердің инклюзивті ортада кәсіби даярлығы орта, жеткілікті дәрежеде емес және үнемі жетілдіріп отыру қажеттілігі туатыны анықталды. Мектептегі барлық оқушылардың сапалы білім алуға құқтары бар, оны жүзеге асыру педагогтердің алдында тұрған мәселе болып отыр. Қазіргі қоғам мен нарық сұранысына жауап бере алатын мамандар қажеттілігі маңызды. Біздің түсінігіміз бойынша ерекше білім беру қажеттілігі бар балаларды жалпы білім беру мекемесінде оқыту өзекті мәселе. Инклюзивті ортада жұмыс жасауға қажетті құзыреттіліктерді анықтау және оны қалыптастыру тәсілдерін білу қоғам қажеттіліктерін қанағаттандырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. БЖҒ ресми сайты: Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің отырысында [Электронды ресурс]. URL: <https://ult.kz/post/aymagambetov-inklyuzivti-bilim-zhuyesin-zhetildirudin-zholdaryn-aytty> (қаралған күні 10.02.2022)
2. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы. [Электронды ресурс]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (қаралған күні 15.02.2022)
3. Узнадзе Д.Н. Психология установки. – Питер: СПб, 2001. – 416 с.
4. Байсеитова Ж.Б. Девиантное поведение: теория и практика: монография. – Павлодар: Научн. изд. центр ПГПИ, 2015. – 190 с.
5. Слостенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. – М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 576 с.
6. Хмель Н.Д. Теоретические основы профессиональной подготовки учителя. – Алматы: Ғылым, 1998. – 320 с.
7. Самодерженков А.Н., Карданова Е.Ю., Сатова А.К., Орел Е.А., Куликова А.А., Момбиева Г.А., Казахбаева Г.И., Дуйсенбаева А.О. Оценка психологической готовности студентов педагогических вузов к профессиональной деятельности. – Москва: Вопросы образования/Educational Studies Moscow. – 2021. – №3. – С. 114–137. [Электронный ресурс]. URL: <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-3-114-137> (қаралған күні 15.03.2022)
8. Айдаров Б.Ж., Камалов Ю.Н. Педагогтың кәсіби ұтқырлығының құрылымы // Ясауи университетінің хабаршысы. – 2020. – №3 (117). – Б. 235–243. doi.org/10.47526.2020/2664-0686.022
9. OECD TALIS2018 Results. Vol. II: Teachers and School Leaders as Valued Professionals. - Paris: OECD, 2020. – 250 p. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1787/19cf08df-en> (қаралған күні 21.02.2022)
10. OECD TALIS2018 Results. Vol. I: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners.- Paris: OECD, 2019. 220 p. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1787/1d0bc92a-en>. (қаралған күні 21.02.2022)
11. Darling-Hammond L., Huler M.E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. - Palo Alto, CA: Learning Policy Institute, 2017. – 300 p. (қаралған күні 21.02.2022)
12. Чернобай Е.В., Ташибаева Д.Н. Профессиональное развитие учителей в Российской Федерации и Республике Казахстан. По результатам исследования TALIS-2018. – Москва: Вопросы

- образования/Educational Studies Moscow, 2020. – №4. – С. 141–164. [Электронный ресурс]. URL: DOI: 10.17323/1814-9545-2020-4-141-164 (қаралған күні 15.02.2022)
13. Алехина С.В., Алексеева М.Н., Агафонова Е.Л. Готовность педагогов как основной фактор успешности инклюзивного процесса в образовании // Психологическая наука и образование. – 2011. – Том 16. – №1. – С. 83–92.
 14. Жукенова Г.Б., Кожаметова Д.М. Психолого-педагогические и организационные условия совместного обучения детей с особыми образовательными потребностями (на примере Аккольской средней школы №4 // Педагогика және психология. – 2021. – №2(47). – С. 41–50.
 15. Ерекше білім беру қажеттіліктерін бағалау қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2022 жылғы 12 қаңтардағы №4 бұйрығы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026618> (қаралған күні 01.12.2021)
 16. Мемлекеттік ұйымдар Педагогтерінің жалақысын есептеу қағидаларын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрінің 2020 жылғы 11 мамырдағы №191 бұйрығы. [Электронды ресурс]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020622> (қаралған күні 01.12.2021)

REFERENCES

1. BıG resmi saity: Ulıtyq qogamdyq senim kenesinin otırysında [At the meeting of the National Council of public trust] [Electronic resource]. URL: <https://ult.kz/post/aymagambetov-inklyuzivti-bilim-zhuyesin-zhetildirudin-zholdaryn-aytty> (qaralghan kuni 10.02.2022) [in Kazakh]
2. Bılım turaly Qazaqstan Respublikasynyn 2007 jylgy 27 shildedegi №319 Zany [Law of the Republic of Kazakhstan dated July 27, 2007 No. 319 on education] [Electronic resource]. URL: https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z070000319_ (qaralghan kuni 15.02.2022) [in Kazakh]
3. Uznadze D.N. Psihologiya ustanovki [Psychology of installation]. – Piter: SPb, 2001. – 416 s. [in Russian]
4. Baiseitova J.B. Deviantnoe povedenie: teoria i praktika: monografiya. [Deviant behavior: theory and practice: monograph]. – Pavlodar: nauchn. izd. sentr PGPI, 2015. – 190 s. [in Russian]
5. Slastenin V.A., Isaev I.F., Shianov E.N. Pedagogika [Pedagogy]. – M.: Izdatelskiy sentr «Akademia», 2013. – 576 s. [in Russian]
6. Hmel N.D. Teoreticheskie osnovy profesionalnoi podgotovki uchitelia [Theoretical foundations of teacher training]. – Almaty: Gylym, 1998. – 320 s [in Russian]
7. Samoderjenkov A.N., Kardanova E.Iu., Satova A.K., Orel E.A., Kulikova A.A., Mombieva G.A., Kazahbaeva G.İ., Duisenbaeva A.O. Ocenka psihologicheskoi gotovnosti studentov pedagogicheskikh vuzov k profesionlnoi deiatelnosti [Assessment of psychological readiness of students of pedagogical universities for professional activity] – Moscow: Voprosy obrazovania/Educational Studies Moscow, 2021. – №3. – S. 114–137. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.17323/1814-9545-2021-3-114-137> [in Russian] (qaralghan kuni 15.03.2022)
8. Aidarov B.J., Kamalov Iu.N. Pedagogtyn kasibi utqyrlıgynyn qurylymy // Iasauı universitetinin habarshysy. – 2020. – №3 (117). – B. 235–243. doi.org/10.47526.2020/2664-0686.022
9. OECD TALIS2018 Results. Vol. II: Teachers and School Leaders as Valued Professionals. Paris: OECD, 2020. – 250 p. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1787/19cf08df-en> (qaralghan kuni 21.02.2022) [in French]
10. OECD TALIS2018 Results. Vol. I: Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. Paris: OECD, 2019. – 220 p. [Electronic resource]. URL: <https://doi.org/10.1787/1d0bc92a-en>. (qaralghan kuni 21.02.2022) [in French]
11. Darling-Hammond L., Hylar M.E., Gardner M. Effective Teacher Professional Development. Palo Alto, CA: Learning Policy Institute, 2017. – 300 p. (qaralghan kuni 21.02.2022)
12. Chernobai E.V., Tashibaeva D.N. Profesionalnoe razvıtie uchitelei v Rosiskoi Federasii i Respublike Kazahstan. Po rezultatam issledovania TALIS-2018 [Professional development of teachers in the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan. According to the results of the TALIS-2018 study]. Moscow: Voprosy obrazovania/Educational Studies Moscow, 2020. – №4. – S. 141–164. DOI: 10.17323/1814-9545-2020-4-141-164 [data obravnenia: 15.02.2022] [in Russian]
13. Alehina S.V., Alekseeva M.N., Agafonova E.L. Gotovnost pedagogov kak osnovnoi faktor uspeshnosti inkluzivnogo prosesa v obrazovanii [Readiness of teachers as the main factor of success of the inclusive

- process in education] // *Psihologicheskaja nauka i obrazovanie*. – 2011. – Tom 16. – №1. – S. 83–92. [in Russian]
14. Jukenova G.B., Kojahmetova D.M. Psihologo-pedagogicheskie i organizacionnye uslovia sovместnogo obuchenia detei s osobymi obrazovatelnyimi potrebnostiami (na primere Akkolskoi srednei shkoly №4 [Psychological, pedagogical and organizational conditions for co-education of children with special educational needs (on the example of the Akkol secondary School No. 4)] // *Pedagogika jane psihologia*. – 2021. – №2 (47). – S. 41–50. [in Russian]
 15. Erekshe bilim beru qajettilikterin bagalau qagidalaryn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylym ministrinin 2022 jylgy 12 qantardagy №4 buirygy [Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated January 12, 2022 No. 4 on approval of the rules for assessing special educational needs]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2200026618>. (qaralghan kuni 01.12.2021) [in Kazakh]
 16. Memlekettik uiymdar Pedagogterinin jalaqysyn esep-teu qagidalaryn bekitu turaly Qazaqstan Respublikasy Bilim jane gylym ministrinin 2020 jylgy 11 мамыrdagy №191 buirygy [Order of the minister of Education and science of the Republic of Kazakhstan dated May 11, 2020 No. 191 on approval of the rules for calculating the salary of Teachers of state organizations]. [Electronic resource]. URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/V2000020622> (qaralghan kuni 01.12.2022) [in Kazakh]